

ФИЛОСОФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ЭКСПОЗИЦИЯСЫ

¹ Г.Б. Нұрадин, ²Д.Д. Кульбаева, ³Э.Д. Куандықова

АҢДАТПА

«Философия» – ЖОО-дағы міндетті пәндер қатарында. Кез-келген білім беру бағдарламасы бойынша білім алып жатқан студент 5 кредиттен тұратын философия пәнін игереді. Философия барлық студенттер үшін түсінікті әрі тартымды деп айту қиын, алайда пәнді оқыту экспозициясын, яғни түсіндіру, сипаттау, анықтау немесе хабарлау мақсатын түрлендіру мен жаңашаландыру арқылы белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігі бар. Білім философиясының экспозициясы немесе оқыту философиясының экспозициясы «философия» пәні оқытушысының оқыту мен оқу процесін игерудегі сенімділігі мен аудиторияны өзіне баурап алуы әрекетімен тікелей байланысты. Мақалада «философия» пәні бойынша философиялық емес және қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы білім беру бағдарламаларының оқытушылары мен студенттеріне бағытталған логикалық-танымдық ойындар арқылы студенттерді «философия» пәнін игеруге тартуды басты мақсат тұтатын бірнеше нұсқалар беріледі. Нұсқаларды пайдалану «практикалық философия» ретінде пәнді тартымды етудің қызықты әрі танымды жолы ретінде ұсынылады және тәжірибеленеді. «Практикалық философия» студенттің іс-әрекетіне қатысты кең ойлау және ойлану мүмкіндігі, сондықтан ол ізгілікке негізделген ұзақ мерзімді мақсат пен нәтижені көздейді. Мақалада «философия» пәнін оқыту экспозициясы «философия» пәнін оқыту философиясымен шеңдестіре тарқатылады.

Түйін сөздер: философия пәні, оқу мен оқыту, оқыту философиясы, экспозиция, практикалық философия, алғашқы сабақ эффектісі, «саз балшық» тренингі, сөйлейтін үнсіздік, үнсіздік үні.

^{1,2,3} М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г.Б. Нұрадин
gnuradin@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Нұрадин Г.Б.,
Кульбаева Д.Д.,
Куандықова Э.Д.
Философия пәнін оқыту
экспозициясы // Адам әлемі.
– 2022. – № 3 (93). – С. 27-39.

Экспозиция обучения предмета философия

Аннотация. «Философия» является одной из обязательных дисциплин в вузе. Студент, обучающийся по любой образовательной программе, осваивает предмет философии, состоящий из 5 кредитов. Трудно сказать, что философия понятна и привлекательна для всех студентов, однако существует возможность достижения определенных результатов путем преобразования и обновления экспозиции преподавания предмета, т. е. цели объяснения, описания, определения или сообщения. Экспозиция философии образования или экспозиция философии обучения напрямую связана с попыткой преподавателя предмета «философия» завоевать доверие и аудиторию в овладении процессом учения и обучения. В статье представлено несколько вариантов, которые способствуют достижению главной цели - вовлечение студентов в освоение предмета «философия» посредством логико-познавательных игр, ориентированных на преподавателей и студентов образовательных программ нефило-

софского и общественно-гуманитарного направлений. Применение вариантов представляется как интересный и познавательный способ, обеспечивающий повышение привлекательности предмета «практическая философия». «Практическая философия» - это способность к широкому мышлению и размышлению относительно деятельности студента, поэтому она преследует долгосрочную цель и результат, основанные на добродетели. В статье изложена экспозиция обучения дисциплины «философия» в сочетании с философией преподавания дисциплины «философия».

Ключевые слова: предмет философии, учение и обучение, философия обучения, экспозиция, практическая философия, эффект первого занятия, тренинг «пластилин», говорящая тишина, звук тишины.

The Exposition of Teaching the Subject Philosophy

Abstract. «Philosophy» is one of the compulsory disciplines at the university. A student studying in any educational program masters the subject of philosophy, consisting of 5 credits. It is difficult to say that philosophy is understandable and attractive to all students, but it is possible to achieve certain results by transforming and updating the exposition of teaching the subject, i.e. the purpose of explanation, description, definition or message. The exposition of the philosophy of education or the exposition of the philosophy of learning is directly related to the attempt of the teacher of the subject «philosophy» to gain the trust and audience in mastering the process of teaching and learning. The article presents several options that contribute to achieving the main goal - involving students in the development of the subject «philosophy» through logical and cognitive games aimed at teachers and students of educational programs of non-philosophical and socio-humanitarian directions. The use of variants is presented and practiced as an interesting and informative way to increase the attractiveness of the subject «practical philosophy». «Practical philosophy» is the ability to think broadly and reflect on the student's activities, so it pursues a long-term goal and result based on virtue. The article presents the exposition of teaching the discipline «philosophy» in combination with the philosophy of teaching the discipline «philosophy».

Key words: Subject of Philosophy, Teaching and Learning, Learning Philosophy, Exposition, Practical Philosophy, the Effect of the First Lesson, Training «Plasticine», Talking Silence, the Sound of Silence.

Кіріспе

Адамзат басынан өткерген тарихи дәуірлерге көз жүгіртсек, барлық кезеңдерде ересектер өзінен кішілерге үнемі ақыл айтып, оларды өмірге дайындауды, бір істерді өзі сынды қайталап жасауды үйретуді өзіне міндет етіп алған. Осы міндет оқыту процесінде де маңызды рөлге ие, онда тек ересектердің кішілерді үйретуі қасаң қағида емес, яғни адамның жас мөлшері еш рөл ойнамайды. Оқыту процесінде үйренушіден үйретуші өзінің білімімен, білігімен, тәжірибесімен т.б. статустарымен басым болуы тиіс. Ғасырды ғасыр жалғастырған сайын қоғам да, оның басты субъектісі адам да өзгеріске ұшырап, оқыту процесі күрделеніп келеді,

сәйкесінше, жұмыс түрлері, жұмысты орындау үшін қолданылатын қажетті дағдылар мен құралдар да өзгерді. Оқыту немесе үйрену процесі адамның жас кезінде тез әрі өнімді жүзеге асады, адамдар есейген сайын олардың біржақты ұстанымы, дүниеге көзқарасы қалыптасып қалады, оны өзгерту мүмкін, бірақ қиын. Ересектер тек өзі үйренгісі келгенде ғана үйренеді, яғни оның ішкі талап-тілегі немесе орын алған қажеттілік қана оқуға немесе үйренуге итермелейді. Әрбір ересек адамның өзіндік кәсіби немесе өмірлік тәжірибесі бар. Сондықтан да ұсынылған идеялар мен әдістер оның көзқарастарына, өмірлік тәжірибесіне қайшы келсе, онда ол оны күмәнмен қабылдайды немесе мүлдем қабылдамайды. Себебі

ересектер үйретуші немесе оқытушы тарапынан берілетін не берілуі мүмкін сын-ескертпеге өте сезімтал, сондықтан олардың әрекеттерін бағаламау керек, бірақ талдау қажет. Ал, жастарды оқуға немесе үйренуге тартудың бірден бір маңызды жолы – қызықтыру.

Мичиган университетінің ғалымы Д.А. Слейттің пікірінше, жұмыстың күрделілігі, көлемі және мазмұнындағы түрлі өзгерістерді басқару үшін «кәсіптік оқыту» дамыды [1]. Адамдар артефактілерді жасаған кезде, басқаларға осы артефактілерді қалай қолдануға болатындығын үйрету қажет болды. Тапсырманы орындау үшін құралды қолдануға үйрету оқытудың алғашқы мақсаттарының бірі болды. «Адам құралдарды, қару-жарақты, киімді, баспана мен тілді ойлап тапқан кезде, оқу қажеттілігі өркениет шеруінің маңызды құрамдас бөлігі болды» [2, 1-3 р.]. Артефактілер күрделене түскен сайын тиімді және ықпалды болу үшін оқытудың әртүрлі тәсілдері жасалды. «Оқыту практикасы уақыт қажеттіліктеріне сәйкес келетін және жалпы қабылданған білім беру парадигмаларына айналған» [3, 26 р.].

Слейт жоғарыда көзқарастары берілген екі ғалымның екі уақыттағы пікірлерін салыстыра қарастырды. Атап айтсақ, 1976 жылы С. Стейнмец Нью-Йоркта, ал Д. Бретхауэр араға 16 жыл салып 1992 жылы Вашингтонда артефакт, яғни адам шығармашылығының кез келген туындысы күрделенген сайын оны үйрету де қиындай түседі, сондықтан да оқытудың әдіс-тәсілдерін күшейту керек деген ой айналасында пікірлерін білдірген. Бұл пікірлер бүгінгі күнгі оқу мен оқыту процесінің басты мәселелерін қозғап тұр. Оқыту немесе үйретуді қалай сапалы әрі аз уақыт ішінде жүзеге асыруға болады деген мәселені қарастыру барысында білім беру нарығы «тренингті» алға тартты. Тренинг - бүгінде коммуникациялық

процесс ретінде оқытудың кез келген саласында алға шығып тұрған оқыту немесе үйрету формаларының бірі. Қазақстанда алғашқы болып тренингті ұтымды пайдаланылған психология, бизнес салалары болды, онлайн форматына көшуге байланысты тренингтер вебинарға ауысты.

Отандық ғалымдар пікірінше қазіргі кезеңде «тренинг» термині әр түрлі теориялық қағидаларға негізделген кең мағынада қолданылады. Тренинг терминінің нақты, біртекті ғылыми анықтамасы жоқ. Тренингтер төмендегідей бағыттарда қарастырылады:

- өзін-өзі реттеу дағыларын дамытуға бағытталған тренингтер;
- оқыту тренингі
- өзін тану тренингі;
- әлеуметтік психологиялық тренингтер және т.б. [4, 68 б.].

Оқыту білім беруден өзгеше. Тренинг оқушыға машинаны басқару немесе көйлек жасау сияқты белгілі бір тапсырманы қалай орындау керектігін үйретеді. Білім дегеніміз – қоғамның тарихы немесе математика сияқты жалпы білімді оқыту. Қоғам дамыған сайын адамдар өз бетінше немесе бейресми түрде басқалардан үйренуге қарағанда көбірек білім жинақтады. Бір сәтте жастарды осы қоғамда жұмыс істеуге көмектесу үшін олардың қоғамы туралы жинақталған білімге ресми түрде үйрету қажет болды [1]. Білімді ресми түрде үйрететін – балабақша, мектеп, колледждер мен университеттер, бірақ алынған білімді орыңды, әрі ұтымды пайдаланып қана қоймай, оны келесі адамға бере алу, өзіңнен өткізу бүгінгі білім беру жүйесінің маңызына айналып отыр. Демек, ХХ ғасыр адамы «ақпаратты адам», яғни көп мәліметті, көп білім жинаған адам болса, ХХІ ғасыр адамы «тренцендентті адам», яғни алғанын өзінде тұйықтамай қоғамға, келесі адамға бере алатын, жеткізе алатын адам деп тұжырымдауға болады.

Әдіснамасы

«Экспозиция» термині музей ісінде, өнертану мен саудада, журналистика мен баспа қызметінде, музыка мен әдебиет саласында, тіпті бірнеше жаратылыстану бағытындағы ғылымдарда әртүрлі кәсіби мағыналарды қолданылады. Терминнің философияны оқыту мақсатында қолданылуының өзі жаңаша әдіснама.

Мақалада «Алғашқы сабақ эффектісі», «Саз балшық» тренингі және «Сөйлейтін үнсіздік немесе үнсіздік үні» сынды бірнеше «практикалық философия» бағытындағы сабақ нұсқалары берілген. «Практикалық» сөзінің танымал нұсқасы өзекті мәселелерді шешу қажеттілігімен байланысты, алайда философиялық тұрғыдан оны сөзбе-сөз түсінуге болмайды. Практикалық философия білімнің басқа салаларында жасалған қолданбалы талдауды алмастырмайды. Практикалық философия – дәл осы заманның диагностикалық құралы, өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау ресурстарын толықтырушы.

Негізгі бөлім

Әрбір адам үшін алғаш рет мектепке баруы, алғашқы ұстазы, алғашқы студент атануы, алғашқы махаббаты, алғашқы таныстығы, алғашқы кездесуі сынды мезеттері есте қалатын мәңгілік сәттер болып табылады. Әлемдік ақпараттарға назар аударсақ, адамның адамға қалдыратын алғашқы әсері соңғы 25 жыл ішінде жеткілікті түрде анықталуда [5]. Адамның келесі адамды алғаш рет көруі, сәйкесінше алғашқы эффект әсерінен іс-әрекет, мінез-құлық, түр-әлпеттің өзгеруі сынды процестер тұтастай қабылдау эволюциясын құрайды. Алайда бұл турасында зерттеулер шектеулі. Бұл талдау бірінші көрген адам арқылы талқыланады және бірінші адамның қабылдауын түсіндіру үшін қолданылатын психологиялық меха-

низмдер егжей-тегжейлі сипатталады. Сондай-ақ, бірінші адамның әсерінің мінез-құлық салдарын болашақ зерттеу үшін әдіснамалық ойлар ұсынылады. Дэвисон 1983 жылы ЭГО екі негізгі компоненттен тұрады: перцептивті компонент және мінез-құлық компоненті деп бөліп, біріншісінің медиа мазмұны басқаларға қарағанда өзіне қаншалықты әсер етуі мүмкін екендігі туралы қабылдау үшін олқылықтарына назар аударса, екіншісі осы қабылдау олқылықтарынан туындауы мүмкін өмірлік салдарға назар аударады [6] деген қызықты тұжырымдама жасаған. Психологияда адам туралы алғашқы әсерді қалыптастырудың үш факторы бар: артықшылық факторы, тартымдылық факторы, қарым-қатынас факторы [7] деп айтылған.

Адамдар көп жағдайда затты алғашқы өлшемімен салыстыра бағалайды. Оны шынжыр немесе зәкір эффектсі деп атайды. 1975 жылы зерттеушілер тәжірибе жүргізген: студенттерге лагерьде жетісіне екі сағаттан екі жыл бойы тәрбиеші ретінде өз еріктерімен қызмет етуге ұсыныс тастаған. Барлығы бас тартыпты. Одан соң зерттеушілер сол студенттерге лагерьге екі сағатқа бір-ақ рет барып өз еріктерімен қызмет етуге ұсыныс тастайды. Студенттердің 50%-ы келісім береді. Зерттеушілер осы тәжірибені басқа студенттер тобына өткізеді. Ол кезде екі жылға деген бірінші ұсынысты айтпайды. Ол жағдайда тек студенттердің 17%-ы ғана келісім береді. Көріп отырғандарыңыздай, екі жыл мерзімінде деген ұзақ уақытты айтпағандықтан, студенттердің азғантайы ғана келісті [8].

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді негізге ала отырып, алғашқы сабақтың эффектсі өтуі оқытушыға оның дайындығы мен өз пәніне деген сүйіспеншілік деңгейінің көрінісіне тікелей қатысты. Өзінді, пәнді, пәннің жүргізілу саясаты мен оқытушы ретіндегі өзіңіздің қоятын талаптарыңыз нақты, түсінікті

болғаны абзал. Түсіндіру барысындағы оқытушының дауыс динамикасы, жестикуляциясы, визуалды эффектісі, эстетикалық түр сипаты барлығы маңызды. Алғашқы сабақты жалпы тренингпен бастауға болады.

Тренинг шартты түрде «саз балшық» атауына ие, себебі, саз балшықты қайта илеу арқылы түрлі формалар жасай беруге болады, демек бұл тренингті де әртүрлі жағдаяттарға пайдалану мүмкіндігі бар. Мысалы, өзіндегі немесе өзгедегі ұнамайтын әрекеттер, өткен немесе қазіргі таңда өтіп жатқан пәндер, достарыңның ішіндегі ең жақынын анықтау, туған күнге шақырылатын қонақтар тізімін жасау т.б. сынды таңдауды қажет ететін ситуацияларда тренингті түрлі вариацияларда ұтымды пайдалануға болады. Уақыт көлемінде студенттердің санына, мамандығына қарай не кемітіп, не өсіріп реттеп отыруға да болады. Таңдау әрдайым қиын, дұрыс таңдау жасау – одан да қиын. Студент осы тренинг арқылы өзіне не қажет екендігін анықтай алады. Студенттер философия пәнімен әлі жіті таныс емес, бірақ оқытушы таныстыруының нәтижесінде пәннің жалпы бағытын түсініп отыр, сондықтан оларға төмендегідей бірнеше вариациядағы тапсырма беріледі.

Тапсырманың бірінші вариациясы бойынша студенттер «философия» пәнінің не оқытатынын өздері болжамдауға бағытталған. Оқытушы тарапынан студенттерге «философия пәні бойынша алдағы уақытта қандай проблемаларды қарастырамыз деп ойлайсыздар?» деген сауал қойылады. Студенттер берілген 3 минут ішінде 10 болжамды проблеманы бір-екі сөзбен тізбектеулері қажет. Оқытушы таймер қойып, берілген уақыт біткен соң, кімде неше проблема анықталғанын біледі. Студент көп болса 3-4 студенттен сұраса да жеткілікті. Берілген уақыт аралығында жазылған проблемаларды талқылау қажет, егер проблемалар тізімі 10-ға

жетпеген болса, онда аздап көмек беріп бірнеше проблемаларды қостыруға болады. Сосын тағы да 2 минут уақыт беріп, сол тізбектің ішінен маңыздылығы аз деп есептелетін 3 проблеманы сызу қажеттілігі орын алады. Егер студент 7 немесе 8 проблеманы көрсеткен болса, онда 2-ін сызуға болады. Ары қарай 3-5 минут сызылмай қалған пробелмаларды шолу мен олардың маңыздылығын талқылауға кетеді. Талқылау аяқталған соң тізбектен тағы да 4 проблеманы сызу қажеттілігі туралы тапсырма беріледі. Тапсырма орындалған соң тізбектің ең соңында қалған, яғни студент үшін аса маңызды деп есептелінген проблемалар талданып, студенттер нұсқалары салыстырылып, сәйкестендіріліп, ортақ проблемалардың өзектілігі талқыланады. Студенттер силлабустағы оқытылуы тиіс тақырыптар мен ондағы көтерілетін мәселелерді алдан-ала болжау және талқылау арқылы пәннің мазмұнына үңіледі.

Тапсырманың екінші вариациясы бойынша студенттерге 1-2 минутта өз бойындағы 10 жақсы қасиетті тізіп жазу тапсырмасы беріледі. Одан кейін 30 секунд ішінде оның өзін сол қасиетке толықтай жатқыза алмайтын бесеуін сызып тастау, қалған бес қасиетті оқып бір зерделеп алып, оның ішінен және төртеуін сызу қажеттілігі туындайды. Соңында жалғыз қалған жақсы қасиетті бірнеше студенттен сұрап, оның растығын анықтауға болады. Қасиеттерді сызу санын студенттердің аздығы немесе көптігіне байланысты құбылта беру мүмкіндігі бар. Алғашқыда үшеуін, сосын тағы үшеуін, сосын тағы үшеуін сызғызып, біреуін қалдырсаңыз да болады. Бұл тренингті өзінің жанында жүрген адамдардың ішінен ең жақынын таңдауға, жалпы таңдауға қатысты нәрселерді анықтауға байланысты түрлі етіп қолдануға болады, яғни саз балшық секілді әр түрлі, әр текті ситуацияларға байланысты құбылтуға еш кедергі жоқ.

Әдетте жекелеген адамдар өзінің ішкі ойларын халық арқылы білдіргенді дұрыс деп есептейді. Жалпы адамдар көбіне өзінің ішкі жеке ойын өзге атынан немесе көпшілік атынан айтқанды жөн көреді. Себебі өзіне нақты жауапкершілікті, сөздің жүгін арқалағысы келмейді. Бұл тренингті де көп студенттермен өткізген тиімді және оны әртүрлі тақырыптар арқылы ашуға болады. Басты қағида – тақырып қоғамға, яғни барлығына қатысты және ортақ проблема болуы тиіс. Тағы бір ескеретін жайт, сұрақты оларға қоймас бұрын студенттерді қыздырып, олардың ішкі түрткісін ояту қажет. Мысалыға, қазақ осы қандай, мен қазақпын дегенде қандай қасиетті бірінші орынға қоясыз, қазақтың алға жылжуына, озық, алдыңғы қатарлы ел болуына не кедергі деп ойлайсыздар деген сияқты сұрақтар қойып оларды бір проблемаға жинақтап алуға болады. Со-сын оларға «Бүгінгі қазақтың болмысы қандай?» деген сауал қойып, олардың «Бүгінгі қазақ - ...!» яғни, тек бір ғана жауап нұсқасы айтуы сұралады. Ойлануға уақыт берудің қажеттілігі жоқ. Ішкі түйсік іркілісін еркіндікке қойып, олардың бір ауыз жауаптарын әрқайсысынан сұрап шығу қажет. Әдетте, студенттер бүгінгі қазақ жасампаз, жалтақ, білімді, жақсылыққа ұмтылушы, сенімсіз, сауатсыз, дамушы, қорқақ деген сияқты позитивті және негативті тұжырымдарын айтады. Аудиториядағы барлық студент қамтылып болған соң, ең бірінші бастаған студенттен бастап жаңағы бір ауыз тұжырым сөзін қайталауын, бірақ «бүгінгі қазақ» деген сөздің орнына «Мен» деген сөзді айту ұсынылады. Сонда өзінен-өзі «Мен жасампазбын», ... жалтақпын, білімдімін, жақсылыққа ұмтылушымын, сенімсізбін, сауатсызбын, дамушымын, қорқақпын» деген қағидалар шығады. Кейбір студенттер «мен қорқақпын!», «мен жалтақпын!», «мен сенімсізбін!», «мен сауатсызбын!» деген сөздерді айтқысы келмейді, бас

тартуы, кейде «Мен ондай емеспін!» деген жауап айтылуы да бек мүмкін. Барлық студент тапсырма талабын орындап болған соң, оқытушы өз бетінше философиялық-психологиялық талдама жасауы тиіс. Айтылған тұжырымдар мен оның шынайылығының аралығы талданады. Мысалы, «Мен сенімсізбін!» сөзіне талдама жасалық. Аталмыш сөз бір қарағанда теріс ой туғызуы мүмкін, бірақ сенімсіздік көп адамда болуы мүмкін, кейде дер кезінде сенімділік көрсете алмайтын жағдайлар да орын алады, сол себептен өзімізге тиесілі дүниелерден айрылып қаламыз, опық жейміз. Қазақ елі жетпіс жыл бойы бодандықта болды, бүгінгі күннің жастары тәуелсіз елде туылғанымен олардың отбасындағы, мектептегі тәрбие мен білім беріп жатқан тұлғалардың барлығы дерлік сол бодандықтың дәмін татқан, басқа идеологиямен тәрбиеленген азаматтар болып табылады. Сондықтан да тарих тезіне көнген ата-аналар, ұстаздар, жалпы ересектер арқылы қоғамдық тәрбиемен келген сенімсіздік, жалтақтық, қорқақтық сынды теріс мінездер генетикалық-психологиялық, меметикалық тұрғыда әрқайсымыздың бойымызда бар болуы мүмкін.

«Мен сауатсызбын!» бұл сөзден де аса арланудың қажеті жоқ. Сауатсыздық жүргізіп оқу, қатесіз жазумен ғана анықталмайды. Мысалы, заң тұрғысындағы азаматтардың сауатсыздығы, «әрбіріміз қаншалықты Ата заңды қолға алып өз құқығымызды қарадық не болмаса оқушыдан студент статусына көшкен соң, «студент жарғысы», «студенттің ар-намыс кодексі» сынды құжаттармен таныстық» деп сұрақтар қойып олардың өз жауаптары арқылы өз сөздерін дәлелдеуіне алып келу мүмкіндігі бар. Әдетте, көпшілік қолданыстағы тұрмыстық сөздердің нақтылығына аса мән бермейді. «Анау-мынау», «бір нәрсе», «бірдеңке», «елдер айтты», «жұрт айтты», «біз қазақ

жуаспыз ғой», «неғылсай» деген секілді жалпы атауларға, жалпылама сөздерге көп жүгінеміз.

Осы тұста 1974 жылы маусым айында еуропалық зерттеуші Элизабет Ноэль-Нойман неміс тілінде «Die Spirale des Schweigens eine Theorie der Öffentlichen Meinung» [9], қазақшалағанда шамамен «Тыныштық спиралы: қоғамдық пікір теориясы» деп аталатын мақала жазып, «тыныштық спиралы» деген терминді ғылыми айналымға енгізді. Элизабет Германиядағы сауалнама саласының негізін қалаушы зерттеуші ретінде аса танымал. Ол терминді көпшілік назарына ұсынғанмен, оған нақты анықтама бермеген, бірақ Ноэль-Нойман бұл теорияны нацистік Германияның тәжірибесіне сүйене отырып ойлап тапты деп айтуға толық негіз бар деген болжамдар қалыптасқан. Терминнің сипаты бойынша бір пікірдегі адамдардың аз болуы немесе жеке адамның тыныштықты қалауы, айтылған сөздің салдарларынан сескенуі болуы мүмкін, сондықтан да олар өз ішкі көзқарастарын ашық білдіруден қорқады. Мұндай жағдай көпшілік күшін көбейтеді, демек көпшіліктің пікірі, яғни бұқаралық пікір шындыққа жақын. Қазақтың мақалымен қайырсақ «жел болмаса, шөптің басы қимылдамайды», яғни көптеген адамдар бір ақпаратты айтып жүрсе, оның шындыққа қатысты болуы әбден мүмкін. Мұндай тренингтер студенттерді индуктивті және дедуктивті, яғни жалпыдан жекеге және жекеден жалпыға өту арқылы тұжырым өзгерісін байқай алу және тығылып жатқан ішкі түйсігімен бет-бет кездесу жағдаяттарын орнатады.

Келесі сабақ нұсқасы «Сөйлейтін үнсіздік немесе үнсіздік үні» деген атауға ие. «Үн» деген сөзді өз алдына бір философиялық феномен немесе қазақ философиясының бітімдік бір ұғымы ретінде қарастырсақ, оның көкжиегі кеңейіп, тынысы тереңдей бастайды. «Үн» - ол дауыс та, дыбыс та емес,

үннің алдыңғы екеуінен де шоқтығы биік. Үнсіздік жай ғана тыныштық емес, оның деңгейі тыныштықтан әлдеқайда жоғары. Үнсіздік күн менен түн сияқты кейде пайдалы, кейде зиянды. Үн шығару, қажет кезде үндемеу-ынжықтықтың белгісі, шындық шырылдап жатқанда үндемеу өтірікшіге болысу. Ой тереңіне сүңги отырып үндемеу – даналық белгісі болса, қол байланған, тіл күрмелген сәтте үндемеу, бейпаут әңгімеге ілеспей үнсіз қалу салиқалылық белгісі.

Сонда дауыстан үнді, тыныштықтан үнсіздікті қалай ажыратуға болады? Адамды ең биік жаратылыс етіп тұрған маңызды факторлардың бірі – «тіл» болса, онда адам неге үндемеу керек? Әлде, үнсіздік сөйлей ме? Адам адам үшін адамнан жаралған болса, онда ол неге өзге адам дауысын қаламай үнсіздікті, тыныштықты қалайды? Адам қай кезде үндемеу керек? Тыныштықты қайдан іздеуге, қалай табуға болады? ... Сұрақтар легі таусылмақ емес, сондықтан да болар үнсіздік философиядан бөлек, филологтарға да, психологтарға да, өнер адамдарына да қызықты тақырыптардың бірі. Сөз құдіретін түсінген, өлең жырларымен гүл дестелеген ақын-жазушыларымызға тоқталсақ.

Қазақтың нар ақыны Мұқағали Мақатаевтың «Үнсіздік» өлеңі:

Бәрі де үнсіз. Үнсіз аспан, Үнсіз жер,
Үнсіз орман, Үнсіз таулар, Үнсіз көл.
Мен де үнсізбін, Дәрменім жоқ күрсінер.

Үнсіз кеуде... Үнсіз жүрек дүрсілдер.
Бәрі де үнсіз... Бәрінде бір сұрақ бар.
Үнсіз ауыл. Үнсіз жанып тұр оттар.
Үнсіз зират ұйықтап үнсіз қыратта,
Үнсіз ағып бара жатыр бұлақтар...

Мәселе соның бәрі бірдей құлаққа ұрған танадай тылсым тыныштықтың құшағына енген иә енбегенінде емес, сан мәрте қайталау арқылы ақын аңғарған үнсіздікке сізді де сезіксіз сендіретінінде. Тұнған тыныштық пен сол бір белгісіз

де бейжай тірлікке сіздің де барша болмысыңызды беймарал ендіретінінде [10, 283 б.].

Дәл осындай «Үнсіздік» атауымен Мұхтар Шахановтың да өлеңі бар. Онда ол ақты қара деп айта алмай досын ақтауға дәлелі болмағандықтан үнсіз қалғанын, вокзалдағы билетін жоғалтып пұшайман күйде тұрған әжейге өз қалтасында көк тиын болмағандықтан жомарттық таныта алмаған ситуацияда тілді тістей үнсіз болғанын айтып, сол сәтін «набыт» деп сипаттайды. Сол ақпан айының тымырсық сәтіндей болып, өзін қор санауға мәжбүрлеген үнсіздікті Мұхтар Шаханов «мейірімсіз» деп айдар тағады.

Табиғаттың тымырсық ақпанындай,
Ақпанындай, жылдардың қақпанындай,
Мені осынау мейірімсіз үнсіздіктің
Азабынан әрдайым сақта, құдай! [11,
85 б.].

Көптеген ақындар мен прозашылар өз шығармаларын үнсіздікке арнады: Ф. Тютчев, О. Мандельштам, И. Анненский, К. Балмонт, З. Гиппиус, С. Городецкий, И. Северянин, М. Цветаева, Б. Ахмадулина, И. Бродский және т.б. сонымен қатар, ақындар алғашқылардың бір болып үнсіздік құпиясын ашуға тырысты [12, 105 с.].

Тіл тек заттарға арналған белгілерді таңдауға қызмет етпейді. «Ол сөйледі немесе сөйлетуді таңдаудан басталмайды, айтудан басталады. Үнсіздік пен белгі арасындағы таңдау белгі мен белгі арасындағы таңдаудан бұрын болған. Үнсіздік – бұл сөздің қажетті негізі. Жануарлар дауыстарынан адам дауысының айырмашылығы «оның сөйлеуі» болмауы мүмкін» [13, 28-29].

Әл-фараби атындағы ҚазҰУ-дің «Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Ислам Жеменейдің 1988 жылы Тәжікстанда түсірілген сценарист, әрі режиссер Мүһсен Мәхмәлбафтың «Үнсіздік» [14]

атты фильмі туралы айтады. Киноның бас кейіпкері есту қабілеті өте жоғары, дыбыстарға аса сезімтал, бірақ зағип «Хуршид» есімді бала. Ғалым Ислам Жеменейдің пайымдауынша, фильм бір қарағанда тәжік жұртының тауқыметті өмірінің көрінісі іспеттес, ал екінші қыры, авторлық фильмнің философиялық көзқарасына келіп тіреледі [14]. Хуршид ұстаханадағы қазанның жансыз дүмпуіне түркімен халқының дәстүрлі сазын және оған табиғаттың жанды үнін үйлестіріп атақты Моцарттың симфониясына жалғайды. Ислам Жеменей фильмдегі үйлесімді әуеннің пайда болуының үш факторын атайды:

Біріншіден, тәжіктердің дәстүрлі қол өнері мыстан қазан жасаушылардың дыбысы;

Екіншіден, түрікмендердің дутар сазының әуені;

Үшіншіден, Моцарттың симфониясының әуеніне ұласуы әлем жұртшылығын жоқшылықтан құтқара алатын әлем өнерінің үндескендігі байлықтың сара жолын аша алады деген ойға жетелейді. Киноның тағы бір ойы Хуршид соқыр кейіпкер ретінде дүниенің ластығын көрмеген соң тыңдау арқылы табиғат пен өнер арасындағы үндестікті іздейді [14]. Өнер терең, әрі ауқымы мол. Өнерді тек өнер адамдары ғана сынай алады. Егер кез келген өнер адамының өнерін халық түсініп, жылы қабылдаса, онда ол сол өнер туындысын жоғары деп санауға болады. Өнерді тек өнер адамдары түсінеді деген ой қате болуы мүмкін.

Адам жанының ізденісіне үңілген психологтар үнсіздікті екі жақты бағалайды. Үндемеу мидың тынығуына, сәйкесінше терең ойлануға, шындыққа жақындауға көмектеседі, алайда үндемей қалу арқылы адам өзінің белгілі бір шешімге деген қарсылығын білдіреді. Бірақ конфликтті жағдай орын алғанда одан үндемей құтылу мүмкін емес. Үнсіздік арқылы жанжалдан аулақ болу – бұл

басқа адаммен қарым-қатынаста шие-леністі тудыратын үнсіздік. Үнсіздік – кейде өліммен тең, өйткені біреуі үнсіздікпен жабылған кезде, екіншісі психологиялық азап пен тозаққа түседі, өйткені оны бұл үнсіздік артында қандай қауіп төнетінін білмейді [15].

Үнсіздік мәселесін философия саласында философиялық антропология зерттейді және ол адам мінез-құлқы мен жүріс-тұрысының негізгі формасы ретінде түсіндіріледі. Адам жанды табиғаттағы еркін сөйлей алатын жалғыз тіршілік иесі, алайда ол үнсіздіктің де алғашқысы. Әуелгі тыныштықсыз адамның сөйлеуі мүмкін емес [13, 32 с.]. Демек, бастапқы мүлгіген тыныштықты бұзған – «үн». Үнсіздік астарында адамның мойындағысы келмейтін өзіндік ішкі шындығы, жалаңаш жан дүниесі бар. Үн адамның ішкі дауысы болса, үнсіздік оның ішкі көңіл күйі.

Белгілі ағылшын жазушысы, новеллист, философ, литератор, «Ғажайып жаңа әлем туралы» атты әйгілі антиутопиялық романның авторы, сонымен қатар көптеген романдар, философиялық трактаттар, әңгімелер, өлеңдер мен сыни эсселер жазған Олдос Хаксли өз заманының көрнекті зиялыларының бірі ретінде кеңінен танылды. Ол әр жылдары жеті рет әдебиет саласындағы Нобель сыйлығына ұсынылды. Оның «Мәңгілік философия» атты шығармасы барлық әлемдік діндердің рухани мұрасын зерттеудің тамаша үлгісі болды. Бұл кітап канондық мәтіндерге, философиялық ой мен әлемдік әдебиеттің шедеврлеріне негізделген. Олдос Хаксли эзотерикалық білімге арналған «Мәңгілік философия» кітабында үнсіздіктің үш категориясын атайды:

- «ауыздың үнсіздігі» – бос әңгімелерден аулақ болу оңай емес;
- «ақылдың үнсіздігі» – есте сақтау мен қиялдың толқуын жеңу әлдеқайда қиын;
- «ерік-жігердің үнсіздігі» – ерік-жігердің құмарлығы мен жиіркенішті дауысын жеңу де қиын [16, 53 р.].

XX ғасырдың орта шеніндегі дүлдүлдердің ішіндегі бірегейі «Оба», «Құздан құлау», «Бейтаныс» сынды танымал романдар мен «Сизиф туралы аңыз» және «Калигула», «Абсурд театры» сынды бірнеше театрлық қойылымдар жазып 1957 жылы әдебиет саласындағы Нобель сыйлығына ие болған француз жазушысы, эссеист, драматург, Кэтрин мен Жан есімді егіздердің әкесі, бар жоғы 46 жасында жол апатынан қайтыс болған Альбер Камюдің машина ішінде өзімен бірге 144 беттік қолжазба болған екен. Ол Альбердің Алжирдегі отарлық саясаттың куәсі болған балалық шағына негізделген эпикалық автобиографиялық романның бірінші бөлімі. Жазушы осы жұмысым ең жақсы жұмыс болады деп божамдаған көрінеді. Араға біраз уақыт салып 1995 жылы Камюдің қызы Кэтрин «Алғашқы адам» деген атпен қолжазбаны өңдеп қайта шығарған [17]. Күнде естіп, күнде көріп жүрген тым қарабайыр ситуациялардан ерекше философиялық мән тауып алып оны керемет суреттейтін, ар-ожданның биігін көрсете алған Альбер Камюдің «Үнсіздік» әңгімесінен үзінді:

«Мен Сіздің маған ренжулі екеніңізді көріп тұрмын, ашығын айтсам, бұл маған ауыр. Мен тек мынаны қосқым келеді: мен бүгін істей алмағанымды, мүмкін жағдай жақсарған кезде істей аламын. Егер шамам келсе, мен Сіздің өтінішіңізді күтпестен-ақ орындар едім» [18, 447 с.].

Үнсіздік – бұл адамдар ымыраластығының белгісі емес. Бұл өз бетінше бір қарым-қатынастың түрі, ақпаратты вербалды емес жолмен беру. Неғайбыл сәтте үнсіздік сөзге қарағанда әлдеқайда өтімді. Олар өздерінің үнсіздіктерімен болған жағдайға наразылықтарын көрсетті [19, 23 с.]. Осылайша, үнсіздік экзистенциалды теориялық модельді білдіреді, яғни вербалды емес қарым-қатынас моделі [19, 24 с.].

«Үнсіздік» не деген жұмбақ, қырлары көп, құпиясы мол парадокс ұғым. Халық

тәжірибесіне сүйеніп «үндемегеннен үйдей бәле шығады» деген мақалға иланып үнсіздікті қолдамау қажет деген ойға келгенде «үндемеген үйдей бәледен құтылады» деген қарама-қайшы екінші мақал орын алады. Оған қоса, әдеби мәтіндерде «екі ғашық бірін-бірі үнсіз ұғынысты» деп келеді. Халық аузында ұлт ұстазы Абайдай ұлды тәрбиелеген адуыны қатты Құнанбай дауға қатысты шешім айтар алдында бір-екі күн ләм-мим деп үн қатпайды екен. Неге олай етесіз деп сұрағандарға «айтар шешім сөзіме дәм келтірем» деп жауап беретін көрінеді.

Сонымен үнсіздік татулық белгісі ме, келісім ишарасы ма, ашу туғызатын әрекет пе, ынжықтықтың сипаты ма, ақылды шақырудың тәсілі ме? Осы парадоксты мәселелер туралы ойланып өз ой биігін көтеру мақсатында студенттерге төмендегідей бірнеше тапсырма беруге болады.

Тапсырма 1.: қазақтың халық ауыз әдебиетінің кез келген түрінен (мақал-мәтел, нақыл сөз, хисса, дастан, жыр, т.б.) үнсіздік немесе аз сөйлеу туралы 5-тен кем емес мысал келтіріңіз және оны өз түсінігіңізбен, тұрмыстық мысалдармен бекітіңіз.

Тапсырма 2.: философ әрі музыкант Мирио Косоттинидің «Үнсіздікпен ойнау. Үнсіздік философиясына кіріспе» атты кітабындағы ұсынылатын ойына негізделеді. Төменде берілген үнсіздік түрлеріне аргумент келтіріңіз:

- Қорқыныш туғызатын үнсіздік;
- Әлемде жасырынған үнсіздік;
- Адам денесінде жасырылған үнсіздік;
- Таусылмаса екен дейтін ұзақ үнсіздік;
- Жан қалайтын үнсіздік;
- Тыңдауға болатын үнсіздік.

Өз тарапыңыздан басқа да үнсіздік түрлерін қосуға болады.

Тапсырма 3.: Мүһсен Мәхмәлбафтың «Үнсіздік» фильмін көріңіз және одан алған әсеріңізді 100 сөзден кем емес эссе етіп рәсімдеңіз. Фильмді топ

болып көріп, кино аяқталған сәттегі эмоцияны пайдаланып сол жерде талқылау өз тиімділігін көрсетеді.

Тапсырма 4.: жоғарыда келтірілген Олдос Хакслидің үш үнсіздігіне өз басыңыздан өткен ситуациялардан мысал келтіріңіз.

Тапсырма 5.: Топтағы барлық студенттер бір уақытта көздерін жұмып 5 минуттай аудиториядағы үнге құлақ түру керек. Кім не естіді? Көзді аша сала алдын-ала дайындап қойған ақ параққа 6-шы минуттан бастап 10-шы минутқа дейін әркім өз естіген үнін немесе дыбысын жазуы тиіс. Келесі 10 минут талқылау. Барлық студент естіген және жазған танымал дыбыстар, бір немесе екі студент жазған сирек дыбыстарды ерекшелеп, оларды талдау қажеттілігі орын алады. Бұл жаттығу арқылы «философия» пәнін игеріп жатқан студенттердің сезімдері жаңаша жұмыс істейді, демек ми қуаттанады. Тапсырмаларды ыждаһатпен орындаған студент өз өміріне жақсы тағылым ала алады, өмірде кез келген ситуацияда орын алуы мүмкін үнсіздікті бағамдай алады. Өзі де үнсіздікті орынды пайдалану арқылы кейбір мәселелерді оңтайлы шешу мүмкіндігіне ие болады. Ойды бір нәрсеге шоғырландыруға дағдылану арқылы студенттер өз сезімталдықтарын арттыра алуы мүмкін.

Қорытынды

Оқыту – бұл пайдалы, қызықты және үнемі өзгеріп отыратын әрекет, алайда оның нәтижесі бірден кейде тіпті мүлдем көрінбейді. Оқытушылық – ол ұлық қызмет емес, демек, оқыту процесіндегі оқытушы доминанттылық статусынан гөрі, бағдарлаушы немесе нұсқаушы, шабыттандырушы әрі белсендендіруші болғаны дұрыс. Оқыту – тоқтаусыз, үздіксіз процесс, сондықтанда оқытушы үнемі жігерлі, әрі позитивті бола алмайды, бірақ оның студенттердің қызығу-

шылықтарын, қабілеттерін және алдыңғы білімдерін тиімді диагностикалау жауапкершілігі міндет қатарынан түспейді. Оқытушы бір уақытта әр студентке ойлануға және өсуге мүмкіндік беретін оқу тәжірибесін үнемі жоспарлап отыруы керек. Адаптивті жоспар құру және оны жүзеге асыру жұмыстарын ұйымдастыру сынды күрделі әрі қиын жұмысқа назар аударуға «пәнді оқыту философиясы» немесе «пәнді оқыту экспозициясы» нақты көмектесе алады. Бұл маңызды тұжырым жылдаған аудиториялық тәжірибе көрінісі.

«Философия» пәнінің оқытушысы студенттердің өзара қарым-қатынасы мен олардың оқуға деген ынтасы мен ықпалын жақсы түсінуі керек. Ол студенттердің жоғары нәтижелерге қол жеткізгенін қаласа онда оларды сұрыптаудан және бір-біріне бәсекелес етуден аулақ болады. «Философия» пәнін оқыту экспозициясының басты көрсеткіші – практикалық философия, сондықтан да оқытудың көп бөлігі әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы жүреді. Студенттердің оқу уақытының басым көпшілігі бір-бірімен нәтижелі және бірлесіп жұмыс істейтін етіп құрастырылады.

Философияны ғылыми тұрғыдан түсіну өте қиын, сондықтан да студенттердің семинарлары мен өзіндік жұмыстары ерекше әрі еркін форматта болуы қажет. Қиын теориялар, қисынды заңдылықтар, мыңдаған терминдер, көптеген тұлғалардың сан жетпес шығармаларымен студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру - өз бетінше ойлап, белгілі бір өмірлік мәселелерге философиялық тұрғыдан қарауға үйрету мүмкін емес. Практикалық философия тек философия пәнінен ғана емес, қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы барлық пәндерді игеруші студенттерді өз бетімен білім алуға, өмір бойы жаңашылдыққа ұмтылып, білім алуды өмірлік ұстаным етуге, талмай ақпараттар іздеуге, оны ақыл сүзгісінен өткізуге, өзіндік ой тұжырымдауға

жетелейді. Олай болса, философия пәнін оқыту экспозициясы студенттерді сыни ойлау әдістері арқылы олардың оқып, естігендерінің бәрін талдауға, қолдануға, жалпылауға және бағалауға бағытталады. Бұдан «философия» пәнін оқыту философиясы туындайды.

«Философия» пәнін оқыту философиясы – оқу арқылы дұрыс ойлануға, ізгі ойдың тууына ынталы болуға көмектесу. Туған ойды бекіту үшін оған жақсы сұрақтар қоюды тиімді пайдалану стратегиясы мен тактикасын игеру. Әр қойылған сұраққа жауап іздеуге және оны табуға болады, алайда сұрақты іздеу қиындық туындатады. Қарапайым логикаға сүйенсек, орынды, дұрыс сұраққа тұщымды жауап табуға болады. Сұрақ ой-түрткі, ой-қамшы қызметін де атқара алады.

Оқыту философиясы оқу бағдарламасынан алынған курс тақырыптары, тапсырмалары, бағалар мен стратегияларды қамти отырып, сараптамалық білімнің спектрін көрсетеді және мақсат, әдістер мен тәсілдерді көрсетеді. Оқу жоспарлары, тапсырмалар, емтихандар, бағалар және студенттердің бағаланған жұмыстары сияқты қосымша құжаттар қосымша ақпарат бере алады. Бірақ «Философия» пәнін оқыту философиясы биікке, адамзаттық миссияға жетелей алады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Deborah Alpert Sleight. A Developmental History of Training in the United States and Europe. 1993. Michigan State University sleightd@msu.edu December.

2 Steinmetz, C.S. (1976). The history of training. In (R. L. Craig, Ed.) Training and Development Handbook: A Guide to Human Resource Development, 2nd Ed. Sponsored by the American Society for Training and Development. New York: McGraw-Hill.

3 Brethower, D. & Smalley, K. (1992). An instructional paradigm for training in the 21st century. Performance and Instruction, May/June 1992, 26-31. Washington, D.C.: National Society for Performance and Instruction.

4 Картбаева Ж.Ж., Оразова Ж.О. Тренинг-коммуникациялық үдеріс ретінде // Materials of the XI International scientific and practical conference, «Science without borders», - 2015. Volume 16. Psychology and sociology. Sheffield. Science and education LTD - 80 стр.

5 Guy Golan. The First-Person Effect and Its Behavioral Consequences: A New Trend in the Twenty-Five Year History of Third-Person Effect Research. Texas Christian University. October 2008. DOI: 10.1080/15205430802368621

6 Davison, W.P. (1983). The third-person effect in communication. Public opinion quarterly. 47 (1), 1-15.

7 Чернышова Л.И. Три фактора формирования первого впечатления. <http://www.elitarium.ru/> Қаралған күні 4.01.2021

8 Жапатов А. Шешім қабылдауға әсер ететін психологиялық эффектілер. 20 қазан 2015. <https://massaget.kz/blogs/15754> Қаралған күні 21.11.2020.

9 Elisabeth Noelle-Neumann. The Spiral of Silence A Theory of Public Opinion. First published: June 1974. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x>

10 Әлімқұлов Қ. Мәңгілік мұра: зерттеулер. – Алматы: «Хантәңірі», 2015. – 352 бет.

11 Шаханов М. Ғашықтық ғаламаты. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. Алматы: Өнер, 2012. – 474 б.

12 Маслова В.А. Философия и поэтика молчания сквозь призму русской поэзии XX века. Информационный вестник Форума русистов Украины. – Симферополь, 2005. Выпуск 9. – С. 104-112.

13 Бибихин В.В. Язык философии. 3-е изд. Серия «Слово о сущем». – СПб.: Наука, 2007. – 389 с.

14 Жеменей И. Үнсіздік. Abai.kz ақпараттық порталы. 17.11.2020. <https://abai.kz/post/12413917>. Қаралған күні 20.11.2020

15 Избегание конфликта молчанием <https://tomalogy.com/> Қаралған күні 19.11.2020.

16 Хаксли О. Вечная философия. – Москва, 1997. – 480 с.

17 Albert Camus French author. Last Updated: 7.01.2021. <https://www.britannica.com/> Қаралған күні 15.01.2021

18 Камю А. Молчание. Избранное: Повести; Роман; Рассказы и очерки. -Мн.: Нар. асвета, 1989. - 496 с.

19 Петросян М.М. Проблемы коммуникации в рассказе Альбера Камю «Молчание». Филологические науки в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г. – 23-24 с.

Transliteration

1 Deborah Alpert Sleight. A Developmental History of Training in the United States and Europe. 1993. Michigan State University sleightd@msu.edu December.

2 Steinmetz, C. S. (1976). The history of training. In (R. L. Craig, Ed.) Training and Development Handbook: A Guide to Human Resource Development, 2nd Ed. Sponsored by the American Society for Training and Development. New York: McGraw-Hill.

3 Brethower, D. & Smalley, K. (1992). An instructional paradigm for training in the 21st century. Performance and Instruction, May/June 1992, 26-31. Washington, D.C.: National Society for Performance and Instruction.

4 Kartbaeva J.J., Orazova J.O. Trenin - kommunikatsialyq úderis retinde [training as a communication process] / Materials of the XI International scientific and practical conference, «Science without borders», - 2015. Volume 16. Psychology and sociology. Sheffield. Science and education LTD - 80 s.

5 Guy Golan. The First-Person Effect and Its Behavioral Consequences: A New Trend in the Twenty-Five Year History of Third-Person Effect Research. Texas Christian University. October 2008. DOI: 10.1080/15205430802368621

6 Davison, W.P. (1983). The third-person effect in communication. Public opinion quarterly. 47 (1), 1-15.

7 Chernyshova L.I. Tri faktora formirovaniya pervogo vpechatleniya [Three factors in the formation of the first impression]. <http://www.elitarium.ru/> Қаралған күні 4.01.2021

8 Japatova A. Sheshim qabyldayǵa áser etetin psihologialyq effektiler [Psychological effects that influence decision-making.] 20.10.2015. <https://massaget.kz/blogs/15754> Қаралған күні 21.11.2020.

9 Elisabeth Noelle-Neumann. The Spiral of Silence A Theory of Public Opinion. First published: June 1974. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x>

10 Álimqulov Q. Máńgilik mura: zertteýler [Eternal Heritage: Research]. – Алматы: «Хантәңірі», 2015. – 352 б.

11 Shahanov M. Gashyqtyq ǵalamaty [The universe of love]. Óleńder, balladalar, poemalar. -Almaty: Өнер, 2012. – 474 б.

12 Maslova V.A. Filosofiya i poetika molchaniya skvoz' prizmu russkoj poezii XX veka [Philosophy and poetics of silence through the prism of Russian poetry of the twentieth century]. Informacionnyj vestnik Foruma rusistov Ukrainy. - Simferopol', 2005. Vypusk 9. Maslova V.A. Filosofiya i poetika molchaniya skvoz'

prizmu russoj poezii HKH veka. Informacionnyj vestnik Foruma rusistov Ukrainy. Simferopol', 2005. Vypusk 9.C. 104-112.

13 Bibihin V.V. YAzyk filosofii [The language of philosophy]. 3-e izd. Seriya «Slovo o sushchem». – SPb.: Nauka, 2007. – 389 c.

14 Jemenei I. Únsizdik [Silence]. Abai.kz aqparattyq portaly. 17.11.2020. <https://abai.kz/post/12413917>. Қаралған күн 20.11.2020

15 Izbeganie konflikta molchaniem [Avoiding conflict by silence]. <https://tomalogy.com/> Қаралған күні 19.11.2020.

16 Haksli O. Vechnaya filosofiya [Eternal philosophy]. – Moskva, 1997. – 480 c.

17 Albert Camus French author. Last Updated: 7.01.2021. <https://www.britannica.com/> Қаралған күн 15.01.2021

18 Kamyu A. Molchanie. Izbrannoe: Povesti; Roman; Rasskazy i ocherki [Silence. Favorites: Novellas; Novel; Short stories and essays]. – Mn.: Nar. asveta, 1989. – 496 c.

19 Petrosyan M.M. Problemy kommunikacii v rasskaze Al'bera Kamyu «Molchanie» [Communication problems in Albert Camus' short story «Silence»]. Filologicheskie nauki v Rossii i za rubezhom: materialy Ilmezhdunar. nauch. konf. – Sankt-Peterburg, noyabr' 2013 г. – 23-24 c.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гулхан Болатқызы Нұрадин

философия ғылымдарының кандидаты, доцент (қауымдастырылған профессор), М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің, «философия және саясаттану» кафедрасының доценті, Тараз, Қазақстан, gnuradin@mail.ru (ORCID-0000-0003-4067-9831)

Дина Дюсебаевна Кульбаева

философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің, «философия және саясаттану» кафедрасының доценті, әрі меңгерушісі, Тараз, Қазақстан, kulbaeva68@bk.ru

Эльмира Джамбыловна Куандыкова

аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің, «философия және саясаттану» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан, e-kuandykova@mail.ru

Гулхан Болатқызы Нұрадин

кандидат философских наук, доцент (ассоциированный профессор) кафедры философии и политологии Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, gnuradin@mail.ru (ORCID-0000-0003-4067-9831)

Дина Дюсебаевна Кульбаева

кандидат философских наук, доцент и заведующая кафедрой философии и политологии Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, kulbaeva68@bk.ru

Эльмира Джамбыловна Куандыкова

старший преподаватель кафедры философии и политологии Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, e-kuandykova@mail.ru

Gulkhan Nuradin

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, gnuradin@mail.ru (ORCID-0000-0003-4067-9831)

Dina Duisebaevna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, kulbaeva68@bk.ru

Elmira Djambulovna

Senior Lecturer, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, e-kuandykova@mail.ru